

УДК. 811.161.3

УСТАРЭЛЫЯ АСАБОВЫЯ НАМІНАЦЫІ

канд. філ. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Артыкул з'яўляецца працягам папярэдніх публікацый аўтара, прысвечаных аналізу ўстарэлых лексічных намінацый, вядомых па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі.

Гетман 'камандуючы войскамі ў старой Польшчы і ў Вялікім княстве Літоўскім': ..*гетман наш, Ян Жыжжа, які безвач бачыў лепей, чым трое відушчых, махнуў рукой, і пакаціліся долу вазы цяжкія, каменнем наладаваныя* (У. Арлоў. Кроніка Лаўрына Баршчэўскага); 'камандуючы рэестравымі казакамі на Украіне': *Ажывуць гетманы ў залатых жупанах, Прабудзіцца доля* (Я. Купала. Гайдамакі). Намінацыя *гетман* са значэннем 'галоўны начальнік узброеных сіл' выкарыстоўвалася ў шэрагу еўрапейскіх краін. Так, у Чэхіі ў XV стагоддзі *гетман* – камандуючы войскамі табарытаў.

У Польшчы з XV стагоддзя да 1795 года *вялікі каронны гетман* – камандуючы войскамі – прызначаўся каралём і меў шырокія паўнамоцтвы, у тым ліку права набіраць войска, прызначаць афіцэраў, вяршыць суд са смяротным пакараннем.

У ВКЛ пасада гетмана была створана на ўзор польскай; у пачатку XVI стагоддзя была ўведзена пасада *дворнага гетмана*, які камандаваў прыдворнымі ротамі (гвардыяй) вялікага князя [1, с. 207].

На Украіне ў другой палове XVI стагоддзя – першай палове XVII стагоддзя гетманам называўся выбарны начальнік Запарожскай Сечы, а з 1654 года – кіраўнік украінскай тэрыторыі, якая далучылася да Расіі (адсюль паўафіцыйная назва Левабярэжнай Украіны – *гетманічына*). У Малдове ў XVII стагоддзі ўзброеныя сілы таксама ўзначальваў гетман.

Слова *гетмань* (*гетьмань, гэтмань, гэтьмань*) са значэннем 'камандуючы войскамі ў краіне' знаходзіць адлюстраванне ў помніках старабеларускай пісьменнасці з XVI стагоддзя: *установили есмо такую уставу, которую бы ся мѣль пань гетмань, князи и паны со всимь рыцертвомь и шляхтою справовати* [3, VI, с. 275].

Пра замацаванне пазіцыі слова ў старабеларускай лексічнай сістэме сведчаць дэрывацыйныя ўтварэнні *гетманство, гетмановский, гетмановь, гетманский, гетманичь, гетмановая*. Абстрактны назоўнік *гетманство* (*гетманьство, гэтманство*) меў значэнне – 'праўленне і ўлада гетмана', а ў складзе бівербальнага выразу *гетманство дворнае* – 'пасада камандуючага войскамі пры двары' [3, VI, с. 274]. Значэннем адноснасці і прыналежнасці адрозніваюцца старабеларускія прыметнікі *гетманский, гетманьский, гэтманский* і *гетмановский, гетмановь*. Для абазначэння сына гетмана выкарыстоўвалася намінацыя *гетманичь*, а жонкі гетмана – *гетмановая* [3, VI, с. 274]. Слова *гетмань* фіксуецца ў помніках старажытнарускай пісьменнасці: *посла... по гетмана своего Яна* [7, I, с. 513]. Згодна адных крыніц найбольш ранняя фіксацыя яго ў рускай пісьменнасці датуецца сярэдняй XVI стагоддзя. М. Фасмер лічыў, што *гетман* як абазначэнне вышэйшага чыну ў казакоў засведчана з XVII стагоддзя, на думку Ф. Саркалетава ўжыванне тэрміна ў рускай пісьменнасці адносіцца ўжо да XV стагоддзя [6, с. 277].

Спачатку назва *гетман* выкарыстоўвалася ў дачыненні да асоб каманднага саставу польска-літоўскай арміі. Такіх ужыванняў абсалютная большасць да XVII стагоддзя і ў XVII стагоддзі. Пазней гэтым словам пачалі абазначаць начальніка большага па маштабе за капітана – начальніка, які спалучаў у сабе функцыі ваеннай і адміністрацыйнай улады. У сферы абазначэння асоб па сацыяльна-палітычным становішчы слова *гетман* набыло ўжыванне і ў рускім грамадстве. Пасля тэрмін замацаваўся ва ўжытку ў якасці абазначэння чыну ў казацкім ўкраінскім войску. Аднак на вялікарускай тэрыторыі слова *гетман* не было агульнавядомым і мела лакалізаваны характар [6, с. 277].

Гетман – запазычанне з нямецкага *Hauptman* (усходнесярэднянемецкае *häuptmann*) 'капітан' праз польскае *hetman*, чэшскае *heitmann* 'капітан'. Як непасрэднае запазычанне з польскай мовы слова *гетман* разглядаецца А. Булыкам (польск. *hetman* < с.-в.-н. *heuptman*) [2, с. 82].

Не выключана магчымасць, што слова *гетман* трапіла ў беларускую мову з польскай праз пасрэднасць ўкраінскай мовы, якая знаходзілася ў цесным кантакце як з польскай, так і беларускай мовамі, на гэта ёсць той аргумент, што ва ўкраінскіх помніках пісьменнасці слова *гетмань* (*гетьмань*) шырока прадстаўлена пачынаючы з XV стагоддзя.

Жаўнер ‘польскі салдат’: *Каля стажка стаялі дзве запрэжаныя ў сані параконныя фурманкі, а каля іх варушыліся два польскія жалнеры* (Я. Колас. Дрыгва). Лексічная адзінка *жалнырь* адлюстравана ў помніку старажытнарускай пісьменнасці, датуемым 1485 годам: *и почаша съ ними битися Псковичи и жолныри съ пищальми* [7, I, с. 881]. У старабеларускіх помніках пісьменнасці яна фіксуецца з канца XV стагоддзя ў фанетычных варыянтах *жолнеръ, желнеръ, жовнеръ, жолнэръ, жорнеръ, зовнеръ, золнеръ* ‘салдат’: *оу томъ мeste оу костеле тарьском есть дерево соухое во котором многіе речи поведают на всем свете, которе дерево безмерне зброинными людми жолнерми и замки зотворено* [3, X, с. 46].

Адаптацыя іншамоўнага слова ў старабеларускай мове прывяла да ўзнікнення шматлікіх дэрыватаў: *жалнерынь* ‘жаўнер’, *жолнэрове* ‘жонка ваеннаслужачага’, *жолнерство* ‘салдаты, воінства’, *жолнерцизна* (*жолнерцизна*) ‘ваенны налог’, *жолнерский, жовнерский* ‘жаўнерскі’, *жолнерски* ‘па-жаўнерску’, *жолнерско* ‘прысл. да *жолнерский*’ [3, X, 47]. Са значэннем *жаўнер* у старабеларускіх помніках адзначаецца яшчэ некалькі намінацый польскага паходжання: *жолдакъ* ‘наёмны салдат, жаўнер’ і *жолдникъ* ‘жаўнер’. У адным лексічным гняздзе з імі знаходзяцца *жолдовати* ‘служыць’, *жолдь* ‘плата вайскоўцаў’ [3, X, с. 44].

У другой палове XIX стагоддзя частотнасць ужывання лексічнай адзінкі значна зменшылася, на што ўказвае І.І. Насовіч: «слова [*жовнеръ*, памянш. *жовнерчикъ, жовнерикъ*] састарэла, але яшчэ эрэдку ўжываецца, асабліва ў песнях» і ілюструе згаданае песеннымі радкамі: «*Польскіе жовнеры съ червонымъ ковнерчикомъ, Назовуць цебе жовнерчикомъ*» [5, с. 157]. Як рэдкаўжывальны пазначаецца І. Насовічам і ад’ектыў *жовнерский* ‘салдацкі’: *жовнерская ухватка* [5, с. 157]. Семантычную трансфармацыю ў паўночнаўсходніх беларускіх гаворках XIX стагоддзя працярае фемінатыў *жовнерка*, які пачаў абазначаць не толькі ‘салдацку’ (*Мы не жнейки, не жовнерки, не поъемъ усей горьлки*), але і ‘разбітую жанчыну’ (*Зъ жовнеркою нашею не заскучаешъ*) [5, с. 157]. Слова *жаўнер* было ўласціва ўсходнеславянскім мовам (рус. *жолнер* ‘польскі салдат’, укр. *жовнер* ‘тс’, ‘салдат’, у якія пранікла з польскага *żoldnierz* (ст.-польск. *żoldnierz* < ням. *Söldner*). У старапольскую мову яно трапіла з нямецкай праз чэшскае пасрэдніцтва (чэш. *Žoldněř*) ужо ў XII стагоддзі [8, II, с. 61].

Нямецкае *Söldner* – вытворнае ад кораня *Sold* – ‘плата прафесіянальнага салдата’. Сярэднянемецкае *solt* ‘тс’ узыходзіць да старафранцузскага *solt* ‘залатая манета, аплата салдата’, апошняя звязана з познелацінскім *sol(i)dus (nummus)* ‘шчырая манета’ [9, III, с. 221]. На гэтай аснове ўтвораны сярэдневерхнеямецкія: *soldenxre, soldenier* ‘наёмны салдат’. Старабеларускія формы слова *жолдакъ, жолдникъ* захоўваюць зычны старажытных асноў *d* (ст.-польск. *żoldnierz*; с.-в.-н. *soldenxre, soldnier*), у адрозненне ад форм з фінальнай часткай *-er* (*жолнеръ, жовнеръ*). Сугучнай з *жаўнер* з’яўляецца намінацыя *жалонеръ*, занатаваная У. Далем са значэннем ‘салдат, які ўказваў лінію фронту’, апошняю трэба разглядаць як вытворную ад *жалонъ* – ‘шэст, які ўтыкалі ў зямлю для ўказання прамой лініі’. У царскай Расіі *жаланёрамі*, або *лінейнікамі*, (фр. *jalonneur* – літар. ‘расстаноўшчык вех’) называлі таксама салдат, якія на вучэнні або на парадзе расстаўляліся па лініі пастраення і руху войск [2, I, с. 493]. Як бачым, паходжанне паранімічных утварэнняў *жаўнер* і *жаланёр* звязана з рознымі асновамі: *жаўнер* (ст.-польск. *żoldnierz* < с.-в.-н. *soldnaere* < ст.-фр. *solde* ‘плата салдата’) [8, II, с. 61] і *жаланёр* (фр. *jalonneur* < фр. *jalon* ‘вяха’). Абедзве лексічныя адзінкі маюць устарэлы характар у беларускай мове.

Маскаль ‘мянушка рускіх і салдат царскай арміі’: *Швэд набытак наш паліў І маскаль тут самачынна Гвалт над намі утварыў* (Я. Колас. Сымон Музыка).

У помніках старабеларускай пісьменнасці *маскаль* фіксуецца са значэннем ‘выхадзец з Маскоўскай дзяржавы’: *егожь был обжаловал москал о бой и зраненье* [3, XVIII, с. 166]. Формай адзіночнага ліку перадавалася і значэнне множнасці (зборнасці) – ‘выхадцы з Маскоўскай дзяржавы, рускія’: *неприятел москал, поступивши з великою потугою войска московского... замокъ и парканы Мстиславский огнем спалили* [3, XVIII, с. 166]. Адзначаецца ў старабеларускіх тэкстах дэмінітыўная форма *москаликъ: отецъ мой увъ избе съ москаликомъ сыпаль* [3, XVIII, с. 166]. Лексічная адзінка *москаль* са значэннем ‘рускі, салдат, ваеннаслужачы’ прыводзіцца ў слоўніку У. Даля ў складзе народных выслоўяў: «*Кто идетъ? Чортъ! Ладно, абы не москаль*», «*Съ москалем дружись, а камень за пазухой держи (и за кол держись)*» [4, II, с. 349]. Тут жа занатаваны вытворны дзеяслоў *москалить* са значэннем ‘махляваць, падманваць у гандлі’. Параўн. рускі паўднёвы выраз *москаля везть* ‘гаварыць няпраўду, хлусіць’. Украінскае *москаль* і яго словаўтваральныя мадыфікацыі *московко, московецъ, москва* ‘маскаль’, рускае *москаль* ‘салдат рускі, рускі стараабрадзец’, беларускае *маскаль* ‘тс’ звязваюць з польскім *moskal*, якое ўтворана ад тапоніма *Масква*. Да гэтай назвы адносяцца і *масква* ‘рускія салдаты’, ‘рускія цесляры’, ‘рускі купец’, *маскоўка* ‘сякера рускай фабрыкі’, *маскоўшчына*, якія маюць месца ў слоўніку І. Насовіча [9, VI, с. 245 – 246].

Шавіністычная па сваім характары намінацыя *маскаль* была неадзінкавай у сваім родзе. Для наймення рускіх выкарыстоўвалася яшчэ адна анамасіялагічна абумоўленая намінацыя *маскавіт* (ад *Московия* – назвы Маскоўскай дзяржавы, сустракаемай у апісаннях замежных вандроўнікаў, якія бывалі ў ёй у XV – XVII стагоддзях). Лексічная адзінка *московитъ* знаходзіць шырокае адлюстраванне ў старабеларускіх тэкстах. У мэтах стылізацыі пад старажытнасць яна шырока выкарыстоўваецца ў мове сучасных мастацкіх твораў, напр.: *...маскавіты трымаюцца золатаардынцаў, цікуюць адзін за адным, хто з іх найбольш спадабаецца ханам ды мурзам, атрымае ярлык на княжанне* (В. Іпатава. Альгердава дзіда).

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. – Мн., 1997. Т. V.
2. Булыка А. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мн., 1972.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1985. Т. VI; Мн., 1990. Т. X; Мн., 1999. Т. XVIII.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М., 1981. Т. II.
5. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983.
6. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке. – Л., 1970.
7. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3 т. – М., 1981. Т. I.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1986. Т. II.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1985. Т. III.